

Υπόθεση C-341/19

**Σύνοψη της αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως κατά το άρθρο 98,
παράγραφος 1, του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου**

Ημερομηνία καταθέσεως:

30 Απριλίου 2019

Αιτούν δικαστήριο:

Bundesarbeitsgericht (Γερμανία)

Ημερομηνία της αποφάσεως του αιτούντος δικαστηρίου:

30 Ιανουαρίου 2019

Εναγομένη, εκκαλούσα και αναιρεσείουσα:

MH Müller Handels GmbH

Ενάγουσα, εφεσίβλητη και αναιρεσίβλητη:

MJ

Τα πραγματικά περιστατικά της διαφοράς της κύριας δίκης

Ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, θρησκευτική ελευθερία σε σχέση με τη χρήση μαντίλας στον χώρο εργασίας

Αντικείμενο και νομική βάση της αιτήσεως για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως

Ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης, άρθρο 267 ΣΛΕΕ

Προδικαστικά ερωτήματα

1. Μπορεί διαπιστωμένη έμμεση διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας κατά την έννοια του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', της οδηγίας 2000/78/ΕΚ, βάσει εσωτερικού κανόνα ιδιωτικής επιχειρήσεως, τότε μόνον να θεωρείται πρόσφορη, όταν σύμφωνα με τον κανόνα αυτόν δεν απαγορεύεται μόνον η χρήση ευδιάκριτων ευμεγέθων συμβόλων θρησκευτικών, πολιτικών και λοιπών φιλοσοφικών πεποιθήσεων, αλλά οποιωνδήποτε εμφανών συμβόλων;

2. Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στο πρώτο ερώτημα:
- α) Έχει το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο β΄, της οδηγίας 2000/78/EK, την έννοια ότι κατά την εξέταση της προσφορότητας διαπιστωμένης έμμεσης διαφορετικής μεταχειρίσεως λόγω θρησκείας βάσει εσωτερικού κανόνα ιδιωτικής επιχειρήσεως, ο οποίος απαγορεύει τη χρήση ευδιάκριτων ευμεγέθων συμβόλων θρησκευτικών, πολιτικών και λοιπών φιλοσοφικών πεποιθήσεων, επιτρέπεται να λαμβάνονται υπόψη τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο άρθρο 10 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ;
  - β) Έχει το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο β΄, της οδηγίας 2000/78/EK, την έννοια ότι κατά την εξέταση της προσφορότητας διαπιστωμένης έμμεσης διαφορετικής μεταχειρίσεως λόγω θρησκείας βάσει εσωτερικού κανόνα ιδιωτικής επιχειρήσεως, ο οποίος απαγορεύει τη χρήση ευδιάκριτων ευμεγέθων συμβόλων θρησκευτικών, πολιτικών και λοιπών φιλοσοφικών πεποιθήσεων, επιτρέπεται να λαμβάνονται υπόψη ως ευνοϊκότερες διατάξεις κατά την έννοια του άρθρου 8, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78/EK εθνικές συνταγματικές ρυθμίσεις που προστατεύουν τη θρησκευτική ελευθερία;
3. Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στα ερωτήματα 2α) και 2β):

Πρέπει κατά την εξέταση οδηγίας βάσει εσωτερικού κανόνα ιδιωτικής επιχειρήσεως, ο οποίος απαγορεύει τη χρήση ευδιάκριτων ευμεγέθων συμβόλων θρησκευτικών, πολιτικών και λοιπών φιλοσοφικών πεποιθήσεων, να παραμένουν ανεφάρμοστες λόγω του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης εθνικές συνταγματικές ρυθμίσεις που προστατεύουν τη θρησκευτική ελευθερία, ακόμη και όταν το πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης, όπως για παράδειγμα το άρθρο 16 του Χάρτη, αναγνωρίζει τις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές;

Παρατιθέμενες διατάξεις του δικαίου της Ένωσης

Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης), ιδίως τα άρθρα 10 και 16

Οδηγία 2000/78/EK του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, ιδίως τα άρθρα 2 και 8

Παρατιθέμενες διατάξεις του εθνικού δικαίου

Θεμελιώδης Νόμος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, (Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, στο εξής: GG), ιδίως τα άρθρα 4 και 12

Αστικός Κώδικας (Bürgerliches Gesetzbuch, στο εξής: BGB), ιδίως το άρθρο 134

Κώδικας περί ασκήσεως βιοτεχνικών, εμπορικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων (Gewerbeordnung, στο εξής: GewO), ιδίως το άρθρο 106

Γενικός νόμος για την ίση μεταχείριση (Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz, στο εξής: AGG), ιδίως τα άρθρα 1, 3 και 7

Συνοπτική έκθεση των πραγματικών περιστατικών και της διαδικασίας

- 1 Οι διάδικοι αντιδρούν κατ' ουσίαν για το εάν είναι νόμιμη η οδηγία περί μη χρήσεως μουσουλμανικής μαντίλας στον χώρο εργασίας.
- 2 Η εναγομένη είναι εταιρία του γερμανικού δικαίου που εκμεταλλεύεται φαρμακεία στη Γερμανία. Η ενάγουσα είναι μουσουλμάνα. Εργάζεται ως σύμβουλος πωλήσεων και ταμίας στην εναγομένη από το έτος 2002.
- 3 Μετά την επιστροφή της από γονική άδεια, το έτος 2014, η ενάγουσα φορούσε, σε αντίθεση με το παρελθόν, μαντίλα. Η ενάγουσα δεν συμμορφώθηκε στην απαίτηση της εναγομένης να αφαιρέσει τη μαντίλα στον χώρο εργασίας. Κατόπιν τούτου αρχικά έπαψε εντελώς να εργάζεται και αργότερα της ανατέθηκε άλλη εργασία κατά την οποία δεν απαιτούνταν να αφαιρέσει τη μαντίλα της. Ωστόσο, στις 21 Ιουνίου 2016 της ζητήθηκε να αφαιρέσει τη μαντίλα. Μετά την άρνησή της να το πράξει, εστάλη στην οικία της. Τον Ιούλιο του 2016 έλαβε την οδηγία να εμφανιστεί στον χώρο εργασίας χωρίς ευδιάκριτα ευμεγέθη θρησκευτικά, πολιτικά και λοιπά φιλοσοφικά σύμβολα (στο εξής: η επίμαχη οδηγία).
- 4 Κατόπιν αυτού η ενάγουσα άσκησε αγωγή με αίτημα να διαπιστωθεί ότι η επίμαχη οδηγία είναι ανίσχυρη. Επίσης ζήτησε αμοιβή.
- 5 Η αγωγή ευδοκίμησε τόσο σε πρώτο όσο και σε δεύτερο βαθμό. Με την αίτηση αναίρεσεως η εναγομένη εξακολουθεί να επιδιώκει την απόρριψη της αγωγής.

Κυριότερα επιχειρήματα των διαδίκων της κύριας δίκης

- 6 Η ενάγουσα ισχυρίζεται ότι η επίμαχη οδηγία είναι ανίσχυρη, διότι προσβάλλει τη συνταγματικά κατοχυρωμένη θρησκευτική της ελευθερία. Φορά τη μαντίλα αποκλειστικά και μόνον προς εκπλήρωση θρησκευτικού καθήκοντος που η ίδια αντιλαμβάνεται ως υποχρεωτικό. Ισχυρίζεται ότι αυτό καλύπτεται από τη θρησκευτική ελευθερία.
- 7 Προβάλλει ότι η στηριζόμενη στην επιχειρηματική ελευθερία βούληση της εναγομένης να ακολουθεί πολιτική ουδετερότητας δεν έχει απόλυτη προτεραιότητα έναντι της θρησκευτικής ελευθερίας. Αντιθέτως, θα πρέπει να διενεργείται έλεγχος αναλογικότητας.

- 8 Ισχυρίζεται περαιτέρω ότι η νομολογία του Δικαστηρίου δεν είναι αντίθετη προς αυτήν την άποψη. Το δίκαιο της Ένωσης περιέχει απλώς ελάχιστες απαιτήσεις, κατά τρόπο ώστε ορισμένη διαφορετική μεταχείριση επιτρεπόμενη κατά το δίκαιο της Ένωσης μπορεί να θεωρείται ανεπίτρεπτη κατά το εθνικό δίκαιο, όπως εν προκειμένω.
- 9 Η εναγομένη ισχυρίζεται ότι η επίμαχη οδηγία είναι νόμιμη. Σε εκείνη ισχύει ανέκαθεν ενδυματολογικός κώδικας, ο οποίος, μεταξύ άλλων, απαγορεύει καλύμματα κεφαλής παντός τύπου στον χώρο εργασίας. Από τον Ιούλιο του 2016 ισχύει ως προς όλα τα σημεία πωλήσεών της ο κανόνας περί απαγορεύσεως της χρήσεως ευδιάκριτων ευμεγέθων συμβόλων θρησκευτικών, πολιτικών και λοιπών φιλοσοφικών πεποιθήσεων στον χώρο εργασίας. Ο σκοπός της εναγομένης είναι η διαφύλαξη της ουδετερότητας στην επιχείρηση. Μεταξύ άλλων θα πρέπει να αποτρέπονται διαπληκτισμοί μεταξύ των εργαζομένων. Ήδη στο παρελθόν ανέκυψαν σε τρεις περιπτώσεις τέτοια προβλήματα που οφείλονταν στις διαφορετικές θρησκείες και πολιτισμούς. Δεν σχετίζονταν όμως με τη χρήση μαντίλας ή άλλου θρησκευτικού συμβόλου.
- 10 Η εναγομένη ισχυρίζεται ακόμη ότι η άποψή της βρίσκει έρεισμα και στην απόφαση της 14ης Μαρτίου 2017, *G4S Secure Solutions* (C-157/15, EU:C:2017:203), στην οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι η κατοχυρωμένη στο άρθρο 16 του Χάρτη επιχειρηματική ελευθερία υπερέχει της θρησκευτικής ελευθερίας. Η ισχύς της απαγορεύσεως θρησκευτικών εκδηλώσεων δεν προϋποθέτει απαραίτητως να αποδειχθεί η επέλευση οικονομικών μειονεκτημάτων και η απώλεια πελατείας. Αντίθετο συμπέρασμα δεν μπορεί να συναχθεί ούτε από τα εθνικά θεμελιώδη δικαιώματα.

Σύντομη παράθεση του σκεπτικού της παραπομπής

- 11 Η αίτηση για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως είναι απαραίτητη, δεδομένου ότι η απόφαση επί της κύριας διαφοράς εξαρτάται από ερωτήματα απότομα του δικαίου της Ένωσης, τα οποία το Δικαστήριο δεν έχει ακόμη πλήρως διασαφηνίσει.

Επί του κρίσιμου εθνικού δικαίου

- 12 Στο επίπεδο του εθνικού δικαίου η επίμαχη οδηγία στηρίζεται στο άρθρο 106, παράγραφος 1, του GewO, κατά το οποίο ο εργοδότης μπορεί «να καθορίσει ειδικότερα το περιεχόμενο, τον τόπο και τον χρόνο της παροχής της εργασίας *ex aequo et bono*». Το διευθυντικό αυτό δικαίωμα δεν είναι απεριοριστο. Αφενός, ορισμένη οδηγία πρέπει να ανταποκρίνεται στην απαίτηση «*ex aequo et bono*», όπως προκύπτει άμεσα από το γράμμα της διατάξεως. Αφετέρου, αυτή δεν επιτρέπεται, σύμφωνα με τη νομολογία του αιτούντος δικαστηρίου, να αντιβαίνει σε απαγόρευση προβλεπόμενη από τον νόμο. Μια τέτοια απαγόρευση θα μπορούσε να αποτελεί στην προκειμένη περίπτωση το άρθρο 7, σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του AGG, σύμφωνα με το οποίο δεν επιτρέπεται να υφίστανται

διάκριση οι εργαζόμενοι, μεταξύ άλλων λόγω της θρησκείας τους. Απαγορεύεται ακόμη και η έμμεση διάκριση, η οποία σύμφωνα με το άρθρο 3, παράγραφος 2, του AGG συντρέχει, όταν μια εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη μπορεί να περιαγάγει πρόσωπα, μεταξύ άλλων λόγω της θρησκείας τους, σε μειονεκτική θέση έναντι άλλων προσώπων, εκτός εάν η εν λόγω διάταξη δικαιολογείται αντικειμενικά από θεμιτό σκοπό και τα μέσα επίτευξης αυτού του σκοπού είναι πρόσφορα και αναγκαία.

- 13 Εάν η επίμαχη οδηγία αντιβαίνει στο άρθρο 7 του AGG, είναι ανίσχυρη σύμφωνα με το άρθρο 134 του BGB, κατά το οποίο δικαιοπραξία που αντιβαίνει σε απαγόρευση προβλεπόμενη από τον νόμο είναι άκυρη.
- 14 Κατά την εξέταση των μνημονευόμενων εθνικών διατάξεων πρέπει επίσης να συνεκτιμηθούν τα κατοχυρωμένα στον GG θεμελιώδη δικαιώματα. Ιδίως, πρέπει να εξεταστεί εάν η επίμαχη οδηγία και ο γενικός κανόνας στον οποίο βασίζεται, τον οποίο επικαλείται η εναγομένη, αποτελούν ανεπίτρεπτο περιορισμό της προστατευόμενης από το άρθρο 4, παράγραφοι 1 και 2, του GG θρησκευτικής ελευθερίας.
- 15 Σύμφωνα με πάγια νομολογία του Bundesverfassungsgericht (ομοσπονδιακού συνταγματικού δικαστηρίου, Γερμανία) η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων επιδρά έμμεσα και στις έννομες σχέσεις μεταξύ ιδιωτών. Κατά την ερμηνεία των νομικών διατάξεων τα δικαστήρια πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τα θεμελιώδη δικαιώματα ως συνταγματικές αξίες, ιδίως δε κατά την ερμηνεία των γενικών ρητρών του αστικού δικαίου και των αόριστων νομικών εννοιών. Τυχόν συγκρούσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων στο πλαίσιο αυτό πρέπει να εκτιμώνται ανάλογα με τις περιστάσεις της εκάστοτε περιπτώσεως, λαμβανομένης υπόψη της αλληλεπιδράσεώς τους, και να εξισορροπούνται.
- 16 Εξάλλου, από τη νομολογία του Bundesverfassungsgericht (ομοσπονδιακού συνταγματικού δικαστηρίου) προκύπτει ότι η χρήση μουσουλμανικής μαντίλας εμπίπτει στο πεδίο προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας κατά την έννοια του άρθρου 4, παράγραφοι 1 και 2, του GG. Το θεμελιώδες αυτό δικαίωμα καλύπτει τόσο την εσωτερική ελευθερία, πίστεως ή μη πίστεως, όσο και την εξωτερική ελευθερία, εκδηλώσεως και διαδόσεως της πίστεως. Αυτό καταλαμβάνει και το δικαίωμα κάθε προσώπου να διαμορφώνει την εν γένει συμπεριφορά του σύμφωνα με τη διδασκαλία συγκεκριμένης πίστεως και να πράττει σύμφωνα με τις απορρέουσες από αυτή πεποιθήσεις. Οι μουσουλμάνες, οι οποίες φορούν μαντίλα χαρακτηριστική της πίστεώς τους, μπορούν να επικαλεστούν την προστασία αυτή ακόμη και κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους. Είναι αδιάφορο το γεγονός ότι στο Ισλάμ διατυπώνονται διαφορετικές απόψεις αναφορικά με την υποχρέωση των γυναικών να καλύπτονται.
- 17 Εντούτοις, η θρησκευτική ελευθερία μπορεί να περιοριστεί σε περίπτωση συγκρούσεως θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στην προκειμένη περίπτωση πρέπει να συνεκτιμηθεί η προστατευόμενη από το άρθρο 12, παράγραφος 1, του GG, επιχειρηματική ελευθερία του εργοδότη. Όπως προκύπτει από τη συγκλίνουσα

νομολογία του Bundesverfassungsgericht (ομοσπονδιακού συνταγματικού δικαστηρίου) και του αιτούντος δικαστηρίου, τα συγκρουόμενα θεμελιώδη δικαιώματα πρέπει να περιορίζονται, κατά τρόπο ώστε να εξακολουθούν να ισχύουν όσο το δυνατόν περισσότερο για όλους τους φορείς τους. Το αιτούν δικαστήριο απαιτεί όμως στο πλαίσιο αυτό από τον εργοδότη να προβάλλει πραγματικούς κινδύνους, υπό την έννοια ότι αν συνεχίσει να απασχολεί τη θιγόμενη εργαζόμενη με τη μουσουλμανική μαντίλα θα σημειωθούν συγκεκριμένα επιχειρηματικά προβλήματα ή οικονομικές ζημιές. Δεν αρκούν οι απλές υποθέσεις και φόβοι.

Επί των εφαρμοζόμενων διατάξεων του δικαίου της Ένωσης και της ΕΣΔΑ

- 18 Η ερμηνεία των σχετικών διατάξεων του GewO και του AGG με μοναδικό κριτήριο τα εθνικά θεμελιώδη δικαιώματα θα ήταν ανεπαρκής. Πρέπει ειδικότερα να επισημανθεί ότι οι διατάξεις του AGG εξυπηρετούν τη μεταφορά της οδηγίας 2000/78 στο γερμανικό δίκαιο. Επομένως, η ερμηνεία του ορισμού της «έμμεσης διακρίσεως» κατά την έννοια του άρθρου 3, παράγραφος 2, του AGG, εξαρτάται από την ερμηνεία του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', της οδηγίας 2000/78. Εκτός αυτού, το πεδίο εφαρμογής του Χάρτη είναι ανοιχτό, δεδομένου ότι με τις διατάξεις του AGG εφαρμόζεται δίκαιο της Ένωσης (πρβλ. άρθρο 51, παράγραφος 1, πρώτο εδάφιο, του Χάρτη). Σχετικές είναι εν προκειμένω τόσο η προστατευόμενη από το άρθρο 10 του Χάρτη θρησκευτική ελευθερία, όσο και η κατοχυρωμένη στο άρθρο 16 αυτού επιχειρηματική ελευθερία.
- 19 Σε σχέση με το άρθρο 10 του Χάρτη πρέπει περαιτέρω να επισημανθεί ότι το εκεί κατοχυρωμένο δικαίωμα αντιστοιχεί, σύμφωνα με τις επεξηγήσεις του Χάρτη, στο δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών (στο εξής: ΕΣΔΑ), και έχει σύμφωνα με το άρθρο 52, παράγραφος 3, την ίδια έννοια και την ίδια εμβέλεια με αυτό. Σύμφωνα με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: ΕΔΔΑ), η χρήση θρησκευτικής ενδυμασίας, όπως είναι η μαντίλα, αποτελεί συμπεριφορά προστατευόμενη από το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ (πρβλ. μεταξύ άλλων, ΕΔΔΑ, απόφαση της 18ης Σεπτεμβρίου 2018, Lachiri κατά Βελγίου, CE:ECHR:2018:0918JUD000341309, § 31). Τα εθνικά δικαστήρια που επιλαμβάνονται της εκ μέρους ιδιώτη εργοδότη απαγορεύσεως της μαντίλας πρέπει να προστατεύουν επαρκώς το εκ του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ δικαίωμα και να προβαίνουν σε δίκαιη εξισορρόπηση των δικαιωμάτων του θιγόμενου έναντι εκείνων της άλλης πλευράς. Στην περίπτωση του ενδυματολογικού κώδικα πρέπει να γίνεται στάθμιση μεταξύ του δικαιώματος της εργαζομένης να εκδηλώνει την πίστη της και της επιδίωξης του εργοδότη να προβάλλει συγκεκριμένη εικόνα της επιχειρήσεώς του (ΕΔΔΑ, απόφαση της 15ης Ιανουαρίου 2013, Eweida κ.λπ. κατά Ηνωμένου Βασιλείου, CE:ECHR:2013:0115JUD004842010, §§ 84, 91 και 94).

Επί του πρώτου προδικαστικού ερωτήματος

- 20 Κατά την κρίση του αιτούντος δικαστηρίου η επίμαχη οδηγία συνιστά έμμεση διαφορετική μεταχείριση της ενάγουσας (υπό την έννοια της πιθανής δυσμενούς μεταχειρίσεως ή διακρίσεως σύμφωνα με το άρθρο 3, παράγραφος 2, του AGG και το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', της οδηγίας 2000/78), δεδομένου ότι η ενάγουσα περιάγεται σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση έναντι άλλων προσώπων λόγω της θρησκείας της, βάσει οδηγίας στηριζόμενης σε γενικό κανόνα. Η επίλυση της διαφοράς εξαρτάται από το εάν η επίμαχη οδηγία, σύμφωνα με την προβλεπόμενη στο άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', σημείο i, της οδηγίας 2000/78 εξαίρεση, δικαιολογείται αντικειμενικά από θεμιτό σκοπό και τα μέσα επίτευξης αυτού του σκοπού είναι πρόσφορα και αναγκαία.
- 21 Το αιτούν δικαστήριο κρίνει, όπως και το Δικαστήριο, ότι η επιθυμία ορισμένου εργοδότη να προβάλλει έναντι των πελατών του εικόνα ουδετερότητας καταλαμβάνεται από την προστατευόμενη κατά το άρθρο 16 του Χάρτη επιχειρηματική ελευθερία και αποτελεί ως εκ τούτου θεμιτό σκοπό (πρβλ. απόφαση της 14ης Μαρτίου 2017, G4S Secure Solutions, C-157/15, EU:C:2017:203, σκέψη 38).
- 22 Όμως, λαμβανομένων υπόψη της ως άνω αναφερόμενης απόφασης καθώς και της απόφασης της 14ης Μαρτίου 2017, Bougnaoui και ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204), είναι αμφίβολο εάν ο σκοπός της πολιτικής ουδετερότητας της επιχειρήσεως μπορεί να επιτευχθεί μόνον μέσω μιας καθολικής απαγορεύσεως, η οποία περιλαμβάνει κάθε εμφανή μορφή εκδηλώσεως της θρησκείας ή εάν, όπως στην προκειμένη περίπτωση, αρκεί απαγόρευση περιοριζόμενη σε ευδιάκριτα ευμεγέθη σύμβολα, εφόσον εφαρμόζεται κατά τρόπο συνεπή και συστηματικό.
- 23 Η απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση G4S Secure Solutions βασίστηκε σε κανόνα ο οποίος απαγόρευε τη χρήση εμφανών συμβόλων πολιτικών, φιλοσοφικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση Bougnaoui και ADDH αναφέρεται στην απόφαση αυτή. Για το αιτούν δικαστήριο δεν προκύπτει με σαφήνεια εάν το Δικαστήριο απλώς έλαβε υπόψη του τα κρίσιμα πραγματικά περιστατικά της υποθέσεως G4S Secure Solutions και αναφέρθηκε σε αυτά στην απόφαση που εκδόθηκε την ίδια μέρα στην υπόθεση Bougnaoui και ADDH ή εάν οι διαπιστώσεις του εμπεριέχουν μια γενικά ισχύουσα κρίση. Για τον λόγο αυτόν υποβλήθηκε το πρώτο προδικαστικό ερώτημα.

Επί των προδικαστικών ερωτημάτων 2α και 2β

- 24 Τα ερωτήματα 2α και 2β αφορούν την εξέταση της προσφορότητας κατά την έννοια του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', σημείο i, της οδηγίας 2000/78. Εάν το Δικαστήριο καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο σκοπός της πολιτικής ουδετερότητας της επιχειρήσεως μπορεί να επιτευχθεί ακόμη και μέσω απαγορεύσεως περιοριζόμενης σε ευδιάκριτα ευμεγέθη σύμβολα, πρέπει να εξεταστεί, εάν η εν λόγω απαγόρευση είναι αναγκαία και πρόσφορη.

- 25 Το αιτούν δικαστήριο εκτιμά ότι ένας κανόνας, όπως αυτός που επικαλείται η εναγομένη, περιορίζεται στο απολύτως αναγκαίο (πρβλ. την απόφαση της 14ης Μαρτίου 2017, G4S Secure Solutions, C-157/15, EU:C:2017:203, σκέψη 42), διότι απαγορεύει μόνον τα ευδιάκριτα ευμεγέθη σύμβολα και απευθύνεται μόνον σε εργαζομένους που έρχονται σε επαφή με τους πελάτες.
- 26 Το εάν η απαγόρευση είναι και πρόσφορη κατά την έννοια του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', σημείο i, της οδηγίας 2000/78, δεν μπορεί να κριθεί άνευ προδικαστικής παραπομπής στο Δικαστήριο.
- 27 Για το αιτούν δικαστήριο τίθεται κατ' αρχάς το βασικό ερώτημα, εάν στο πλαίσιο της εξέτασως της προσφορότητας μπορεί να γίνει στάθμιση των αντιτιθέμενων συμφερόντων. Εάν αυτό ισχύει, τίθεται το περαιτέρω ερώτημα, εάν η εν λόγω στάθμιση των συγκρουόμενων συμφερόντων –εν προκειμένω, αφενός, του άρθρου 16 του Χάρτη και, αφετέρου, του άρθρου 10 του Χάρτη ή του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ– πρέπει να γίνει κατά την εξέταση της προσφορότητας κανόνα ο οποίος καθιερώνει απαγόρευση εκδηλώσεως ή το πρώτον κατά την εφαρμογή του κανόνα σε συγκεκριμένη περίπτωση, π.χ. στο πλαίσιο οδηγίας προς τους εργαζόμενους ή κατά την υποβολή καταγγελίας.
- 28 Εφόσον τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στον Χάρτη και στην ΕΣΔΑ μπορούν να λαμβάνονται υπόψη κατά την εξέταση της προσφορότητας κατά την έννοια του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', σημείο i, της οδηγίας 2000/78, η προστατευόμενη από το άρθρο 10 του Χάρτη και το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ θρησκευτική ελευθερία υπερτερεί κατά την κρίση του αιτούντος δικαστηρίου. Ο προβαλλόμενος από την εναγομένη κανόνας απαγορεύει χωρίς εύλογη αιτία, μεταξύ άλλων, τη χρήση ευδιάκριτων ευμεγέθων θρησκευτικών συμβόλων.
- 29 Η ενάγουσα μπορεί να επικαλεστεί την προστασία των δικαιωμάτων αυτών και έναντι της εναγομένης –δηλαδή έναντι ιδιωτών– (πρβλ. την απόφαση της 17ης Απριλίου 2018, Egenberger, C-414/16, EU:C:2018:257, σκέψη 49).
- 30 Πάντως, σύμφωνα με το άρθρο 52, παράγραφος 1, του Χάρτη, είναι δυνατό να τίθενται περιορισμοί στη θρησκευτική ελευθερία. Το αιτούν δικαστήριο εκτιμά, όπως και το ΕΔΔΑ, ότι πρέπει να γίνεται στάθμιση των συγκρουόμενων συμφερόντων. Όμως, στην προκειμένη περίπτωση η θρησκευτική ελευθερία υπερτερεί του προστατευόμενου από το άρθρο 16 του Χάρτη σκοπού της πολιτικής ουδετερότητας της επιχειρήσεως, διότι τα προβαλλόμενα από την εναγομένη προβλήματα δεν είναι αρκούντως σημαντικά, ώστε να οδηγούν σε απαγόρευση εκδηλώσεως.
- 31 Περαιτέρω, κατά την κρίση του ΕΔΔΑ η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί προϋπόθεση του απαραίτητου για τη δημοκρατία πλουραλισμού. Οι συγκρούσεις μεταξύ πιστών και αλλόδοξων ή απίστων δεν θα πρέπει να επιλύονται μέσω της εξαλείψεως, αλλά μέσω της διαφυλάξεως της θρησκευτικής ποικιλίας (ΕΔΔΑ, απόφαση της 16ης Δεκεμβρίου 2004, Supreme Holy Council of the Muslim Community κατά Βουλγαρίας, CE:ECHR:2004:1216JUD003902397, § 93).

- 32 Σε περίπτωση που το Δικαστήριο καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα συγκρουόμενα δικαιώματα του Χάρτη και της ΕΣΔΑ δεν μπορούν να ληφθούν υπόψη κατά την εξέταση της προσφορότητας, τίθεται το περαιτέρω ερώτημα, εάν συνταγματικής φύσεως εθνική διάταξη, ειδικότερα δε η προστατευόμενη από το άρθρο 4, παράγραφοι 1 και 2, του GG ελευθερία της πίστεως και της συνειδήσεως, μπορεί να αποτελεί ευνοϊκότερη διάταξη κατά την έννοια του άρθρου 8, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78. Σύμφωνα με την τελευταία διάταξη, τα κράτη μέλη μπορούν να θεσπίζουν ή να διατηρούν διατάξεις οι οποίες είναι ευνοϊκότερες από τις διαλαμβανόμενες στην οδηγία αυτή όσον αφορά την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισεως.
- 33 Το αιτούν δικαστήριο δεν μπορεί να κρίνει άνευ προδικαστικής παραπομπής στο Δικαστήριο υπό ποιες προϋποθέσεις ορισμένη διάταξη θεωρείται ευνοϊκότερη κατά την έννοια της οδηγίας. Τίθεται το ερώτημα, εάν στην έννοια αυτή υπάγονται μόνον εθνικές ρυθμίσεις που έχουν ως σκοπό την προστασία από τις διακρίσεις ή εάν περιλαμβάνονται και διατάξεις οι οποίες, όπως η ελευθερία της πίστεως και της συνειδήσεως του άρθρου 4, παράγραφοι 1 και 2, του GG, αποσκοπούν στην προστασία του πεδίου των ατομικών ελευθεριών. Αυτό το ερώτημα για το οποίο στη θεωρία υποστηρίζονται αντιφατικές απόψεις δεν έχει ακόμη, όπως φαίνεται, διασαφηνιστεί στη νομολογία του Δικαστηρίου.
- 34 Το αιτούν δικαστήριο εκτιμά ότι και οι ατομικές ελευθερίες θεωρούνται ως ευνοϊκότερες διατάξεις κατά την έννοια του άρθρου 8, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78, στον βαθμό που εκ του αποτελέσματος αυξάνουν το επίπεδο προστασίας των διατάξεων κατά των διακρίσεων.
- 35 Εάν το Δικαστήριο ταχθεί υπέρ της αντίθετης απόψεως, η προστατευόμενη από το άρθρο 4, παράγραφοι 1 και 2, του GG ελευθερία της πίστεως και της συνειδήσεως δεν θα μπορούσε να αποτελεί ευνοϊκότερη διάταξη κατά την έννοια του άρθρου 8, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78 και δεν θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη στο πλαίσιο της εξέτασεως της προσφορότητας.

Επί του τρίτου προδικαστικού ερωτήματος

- 36 Το τρίτο προδικαστικό ερώτημα αφορά τη σχέση του δικαίου της Ένωσης προς το εθνικό συνταγματικό δίκαιο. Σε περίπτωση που το Δικαστήριο δώσει στα ερωτήματα 2α) και 2β) την απάντηση ότι κατά την εξέταση του εάν υφίσταται ανεπίτρεπτη δυσμενής μεταχείριση λόγω θρησκείας δεν μπορούν να ληφθούν υπόψη ούτε δικαιώματα εκ του Χάρτη και της ΕΣΔΑ ούτε εσωτερικές συνταγματικές διατάξεις, τίθεται για το αιτούν δικαστήριο το ερώτημα, εάν με τον τρόπο αυτόν το δίκαιο της Ένωσης –εν προκειμένω το άρθρο 16 του Χάρτη– αποκλείει εν γένει τη συνεκτίμηση εθνικών θεμελιωδών δικαιωμάτων όταν εξετάζεται εάν ορισμένη οδηγία εργοδότη είναι έγκυρη.
- 37 Το ερώτημα της μη εφαρμογής του εθνικού δικαίου τίθεται πάντοτε όταν το δίκαιο της Ένωσης απονέμει στους ιδιώτες δικαίωμα δυνάμενο να προβληθεί αυτό καθεαυτό στο πλαίσιο μεταξύ τους διαφοράς σε τομέα που διέπεται από το

δίκαιο της Ένωσης και δεν είναι δυνατή η σύμφωνη με το δίκαιο της Ένωσης ερμηνεία του εθνικού δικαίου (απόφαση της 17ης Απριλίου 2018, Egenberger, C-414/16, EU:C:2018:257, σκέψεις 75 και 76). Ένα τέτοιο υποκειμενικό δικαίωμα έχει άμεσο αποτέλεσμα (πρβλ., σε σχέση με το άρθρο 41, παράγραφος 2, του Χάρτη, την απόφαση της 6ης Νοεμβρίου 2018, Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, C-684/16, EU:C:2018:874, σκέψεις 67 και 69 επ.). Αν δεν υπάρχει υποκειμενικό δικαίωμα με άμεσο αποτέλεσμα στις σχέσεις ιδιωτικού δικαίου, ενδέχεται να υπάρχει μόνον δικαίωμα αποζημίωσης έναντι του κράτους μέλους, όταν «αμιγής» διάταξη οδηγίας που δεν βασίζεται σε πρωτογενές δίκαιο με άμεσο αποτέλεσμα δεν έχει μεταφερθεί δεόντως (πρβλ. αποφάσεις της 7ης Αυγούστου 2018, Smith, C-122/17, EU:C:2018:631, σκέψεις 43 επ., και της 24ης Ιανουαρίου 2012, Dominguez, C-282/10, EU:C:2012:33, σκέψη 43).

- 38 Κατά την κρίση του αιτούντος δικαστηρίου, ως υποκειμενικό δικαίωμα υπ' αυτήν την έννοια στη διαφορά της κύριας δίκης θα μπορούσε να θεωρηθεί μόνον το άρθρο 16 του Χάρτη και όχι η οδηγία 2000/78. Στη νομολογία του Δικαστηρίου δεν έχει διασαφηνιστεί μέχρι τώρα –όπως φαίνεται– το ερώτημα, εάν ιδιώτης μπορεί να επικαλεστεί το άρθρο 16 του Χάρτη στο πλαίσιο διαφοράς ανακλύπτουσας αποκλειστικώς μεταξύ ιδιωτών. Υπάρχει πάντως νομολογία επί της επιφυλάξεως η οποία διατυπώνεται με πανομοιότυπο τρόπο στο άρθρο 27 του Χάρτη, που παραπέμπει στο δίκαιο της Ένωσης και στις «εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές». Κατά την κρίση του Δικαστηρίου, από αυτό προκύπτει ότι το εν λόγω άρθρο πρέπει να εξειδικευθεί με διατάξεις του δικαίου της Ένωσης ή του εθνικού δικαίου, έτσι ώστε εθνική ρύθμιση ασυμβίβαστη προς διάταξη οδηγίας δεν είναι δυνατόν να εφαρμοσθεί μόνον βάσει αυτού του άρθρου (απόφαση της 15ης Ιανουαρίου 2014, Association de médiation sociale, C-176/12, EU:C:2014:2, σκέψεις 44 επ.). Ωστόσο, άνευ προδικαστικής αποφάσεως το αιτούν δικαστήριο δεν μπορεί να κρίνει εάν η σχετική με το άρθρο 27 του Χάρτη νομολογία μπορεί να εφαρμοστεί και επί της επιχειρηματικής ελευθερίας που προστατεύεται από το άρθρο 16 του Χάρτη.
- 39 Το ίδιο το αιτούν δικαστήριο αντιλαμβάνεται το δίκαιο της Ένωσης υπό την έννοια ότι το άρθρο 16 του Χάρτη και η υπεροχή της εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης δεν αντίκεινται στη συνεκτίμηση εθνικών συνταγματικών δικαιωμάτων κατά την εξέταση οδηγίας, όπως της επίμαχης εν προκειμένω. Εάν το Δικαστήριο συμφωνήσει με την κρίση αυτή, θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη η προστατευόμενη από το άρθρο 4, παράγραφοι 1 και 2, του GG ελευθερία της πίστεως και της συνειδήσεως. Στην περίπτωση αυτή η επίμαχη οδηγία θα ήταν ανίσχυρη κατά την κρίση του αιτούντος δικαστηρίου, δεδομένου ότι η επιχειρηματική ελευθερία δεν υπερτερεί της θρησκευτικής ελευθερίας της ενάγουσας στο πλαίσιο της σταθμίσεως που πρέπει να γίνει. Ως εκ τούτου, η αναίρεση θα απορριπτόταν. Εάν αντίκειται στο άρθρο 16 του Χάρτη η συνεκτίμηση εθνικών θεμελιωδών δικαιωμάτων, η αναίρεση θα γινόταν δεκτή. Το τρίτο προδικαστικό ερώτημα είναι συνεπώς καθοριστικό για την έκβαση της διαφοράς.